

METAMORFÓZY IDEY POKROKU

TOMÁŠ VALENT, Katedra teórie štátu a práva PFUK, Bratislava

Pojem pokrok zdomácnel a zovšednel pre vnímanie človeka nášho veku a ako kategória filozofie dejín a sociológie bol postupne vytlačovaný na perifériu teoretického záujmu v európskom i v americkom prostredí známymi argumentmi noetickými, axiologickými a ideologickými. V novovekých dejinách sociálneho myslenia bola neraz traktovaná otázka, či pokrok je reálnym sociálnym fenoménom, alebo iba filozofickou či ideologickou fikciou. Problém poznania a explikácie mechanizmov sociálnych zmien je stále aktuálny a súčasťou jeho riešenia býva spravidla aj hodnotenie časových udalostí, historických trendov a perspektív. A ak si majú teoretické prístupy k spoločným javom zachovať skutočnú, nie iba predstieranú objektivitu, nemôžu ich diferencovať na tie "pravé" a "nepravé". Hoci môžu pripustiť iluzórnosť alebo dobovú ohraničenosť niektorých z nich, nemali by ich odmietat' ako objekty teoretického záujmu iba preto, že ich interpretácia sa v minulosti uberala cestami, ktoré sú často v súčasnosti neakceptovateľné.

Prvé významné sociologické koncepcie pokroku začali pôsobiť v čase, keď sa postupne buduje idea sociálnosti a demokracie, inštitucionálny centralizmus, svetový koloniálny systém, keď duch novovekej vedy zapustil svoje korene v sústave poznania.

Dynamizuje sa sociálna nadvláda nad prírodou a spoločnosťou. Tieto zmeny kvalifikovali tieto koncepcie ako vzostupy, nazvali ich pokrokom, pokúsili sa stanoviť ich všeobecné i špecifické znaky. V zásade však absentoval prienik do čiastkových oblastí spoločenskej skutočnosti a kritériálne vytyčenie problému. 19. storočie malo k idej pokroku taký vzťah ako stredovek k idej prozreteľnosti, bola jej inšpiráciou a nádejou.

Filozofia dejín v rôznych etapách svojho rozvoja kládla otázku, čo by bolo zmysluplné považovať za pokrok, dominovala tu idea pred hlbšou analýzou reálnej sociálnej skutočnosti. Filozofické úvahy vytyčovali ideály pokroku a stanovujúc rôzne všeobecné kritériá sledovali, ktoré javy sociálnej reality sú v súlade s postulovanými ideálmi. Stanovili sa finálne ciele, ku ktorým by mal spoločenský vývoj dospieť. A priori a subjektívne vytyčené ideály pokroku sa porovnávali s javmi sociálnej skutočnosti.

Jedným z atributívnych znakov a ambíciou konštituujucej sa sociologickej teórie bolo stanoviť "aký je" stav spoločnosti, a nie aký "má byť", upúšťalo sa od historického univerzalizmu, hoci sociológia naň celkom nerezignovala. Orientovala sa významnejšie a výraznejšie na analýzu jednotlivých oblastí spoločenského života, na zložky, ktoré fungujú vo vzájomných interakciách a v ktorých je pokrok zaznamenateľný pri využívaní kvantifikačných metód a ukazovateľov. Operatívnosť sociologického prístupu v porovnaní so špekulatívnymi koncepciami filozofie dejín sa realizovala v hľadaní a v jasnejšom artikulovaní príčin, vlastností, vzťahov a funkcií spoločenských procesov pred ich syntetizovaním. Tento prístup nekonštruoval ideu pokroku pred analýzou javov, ktoré by sa mohli kvalifikovať ako progresívne. V sociologických prístupoch už

nešlo o "existenciu" pokroku, ale o hľadanie reálnych kritérií. Filozofia dejín stanovila zvyčajne ciele, ku ktorým má spoločenský vývoj smerovať, sociológia skúmala dominantne príčiny a funkcie sociálnych zmien - ktoré J. Dewey nazýva prvotnými spoločenskými faktami - a hodnotila ich. Vzdávala sa kategorických určení toho, akým smerom sa musí spoločenský vývoj uberať, upúšťala od ustálených vízií, želaní a noriem preferovaných v tradičnej filozofii dejín, vyhýbala sa statusu byť "inštitúciou viery". Filozofia dejín hovorila o pokroku ako o fakte, ale neskúmala ho ako fakt, prezentovala idey o ňom. Sociologický prístup vychádzal z empirických stanovísk a konštatoval, že pokrok je zaznamenateľný ako každý iný fakt sociálneho života, sledujúc predpoklady životného vzostupu, hospodársky rast, vedecké objavy a technické vynálezy, rozvoj zdravotníctva či zdokonaľovanie parlamentarizmu. Predovšetkým prínos americkej sociológie 20. a 30. rokov a jej teórií pokroku nie je v tomto smere bez zásluh (Charles Ellwood, Joyce O. Hertzler, Leon Marshall, Arthur Todd a ďalší) ([1]; [2]; [3]; [4]; [5]). Na pôde európskej sociálnej filozofie nebola táto iniciatíva podľa nášho názoru dostatočne docenená. Teoretická optika bola prísne orientovaná na sociálnu prax. A ak sa namietalo, že pokrok nie je súčasťou spoločenskej skutočnosti, ale ilúziou, vierou alebo fikciou, odpovedali, že sa treba zaoberať ilúziou, poverou a vierou v pokrok, lebo je v sociálnej oblasti stopovateľný a má svoje dôsledky v spoločenskom snažení a praxi. A azda nie je prvou ani poslednou fikciou, o ktorú prejavuje spoločenská veda záujem. Bez ujmy na vedeckosti môže spolu s pôsobením idey pokroku formulovať príčiny, prečo sa určité javy hodnotia ako pokrokové a na základe akých kritérií. Sociologický prístup hľadal prostriedky, ktorými by sa dalo určiť, ako spoločenské fakty, kvalifikované ako pokrokové, skutočne prispeli ku kultivácii spoločenskej skutočnosti, a, povedané kantovsky, pokiaľ a ako je vôbec možná kategória pokroku v sociológii.

Spätný pohľad na dejiny pokroku potvrdzuje, že sociologické aktivity prispeli v kryštalizácii hľadísk k novej interpretácii nášho problému a revitalizovali tradičnú ideu filozofie dejín. Dokumentujú postup od formulovania ideálov k pozorovaniu, od naivnonazeravého prístupu k hlbšej analýze javov, od špekulácie ku konštruktívnej empirii. Počiatok takého smerovania je zreteľný v Comtovej typizácii pokroku, v akcentovaní rastu prevahy rozumu nad pudovosťou, v rozvoji ľudských síl v konfrontácii s prírodou, v raste sociálneho poriadku. Sociológia prehlbovala a spresňovala kritériálnosť a prešla cestou od stanovovania monofaktorových k preferencii multifaktorových kritérií, ktoré sú všeobecne známe a mapujú široké pole sociálnych aktivít. Konkretizácia kritérií sa pritom v priebehu desaťročí menila. Teoretická orientácia na oblasti, v ktorých sa pokrok dokumentuje v súlade so stanovenými kritériami, má i praktický význam. Spoločenský pokrok sa tu interpretuje ako výsledok podrobovania si podmienok spoločenského rozvoja a centrálnymi pojmami sociológie sa stali záujem, spoločenská kontrola, spoločenská nadvláda a pod. Nemožno povedať, že pokrok sa "pozoroval" a "zisťoval", konštatovali sa zmeny, ktoré boli hodnotené ako "zlepšovanie" prvkov sociálnej oblasti a činnosti ľudského ducha a tieto zmeny sa považovali za progresívne. S istotou vieme, že od nástupu filozofie dejín a zrodu myšlienky pokroku sa zmeny spoločenského života hodnotili všeobecne ako "zdokonaľovanie a zlepšovanie", nehľadiac v tejto chvíli na celý rad tzv. pesimistických teórií historického vývoja.

Pre sociológa spätého so sociálnou praxou platí skutočnosť, že táto idea existuje, že v sociálnej oblasti fungujú javy, s ktorými sa spája, ktoré idea pokroku hodnotí. Tradičné filozofické úvahy rozvíjali ideu pokroku a sociálneho perfektibilizmu, iné interpretácie obracali svoju pozornosť k faktom pokroku, úlohou sociológie bolo uchopiť ideu pokroku ako daný fakt. Sociologický prístup sa odklonil od evolucionizmu spencerovského typu, od komparatívnych hodnotení sociálno-politických modelov o od programu novej periodizácie historického procesu v duchu tradičných teórií pokroku a viery v historickú finalitu. Orientoval sa na ciele uskutočnené v reálnom časovom horizonte, bez vytyčovania vzdialených a vágnych utopických ideálov a prorociev.

Ako "pokrokový" sa chápal každý jav, ktorý slúžil životnému vzostupu, a najmä rozvoju jednotlivca a jeho sebauplatneniu. Ako progresívna sa hodnotila každá skúsenosť prispievajúca k spoločenskej nadvláde z hľadiska naplňania humanitných ideálov, spoločenskej vzájomnosti a v neposlednom rade k vzostupu životných možností jednotlivcov a spoločenských skupín. Aj pod vplyvom sociologických riešení sa účelovo chápali nové prvky sociálnej skutočnosti a uvažovalo sa o ich sociálnej funkcii a praktických rozmeroch. Za jeden z rozhodujúcich činiteľov sociálneho pokroku, podobne ako v tradičných teóriách filozofie dejín, sa považoval rozvoj racionality, poznania a intelektuálnej mohutnosti. Intelektuálny pokrok neznamenal však iba rozvoj vzdelanosti, prehĺbovanie vedeckého myslenia, ale jeho vplyv sa sledoval vo všetkých odvetviach ľudskej praxe. Ako progresívne sa hodnotili vedecky usmerňované spôsoby konania - prienik vedy do oblasti politiky, hospodárskej sféry, do odvetví výroby, poľnohospodárskych podnikov i domácností. Subjektom všetkých progresívnych snáh sa stali jednotlivci a spoločnosť, ktorej základným poslaním bolo rozvíjať životné možnosti svojich členov. Idea pokroku prenikla do spoločenského vedomia a prispela k formovaniu verejnej mienky. Kritérium pokroku, spočívajúce iba v preferencii ideálov spoločenskej nadvlády, je však príliš všeobecné a reflektovali to veľakrát teórie sociologické i filozoficko-dejinné.

Stanovenie kritérií sa výrazne objektivizovalo a smerovalo k multifaktorovým a komplexným riešeniam na základe zmapovania analýzy tých stránok sociálneho rozvoja, ktoré sa považovali za určujúce faktory dynamizácie spoločenskej skutočnosti. Zmeny z nich boli vyjadriteľné kvantitatívne:

1. vedecké, technické, organizačné a sociálne predpoklady rozvoja výrobných odvetví a zvyšovanie produktivity práce (rozvoj slobodného obchodu, úverová politika, hospodárska sebestačnosť krajiny, stabilizácia meny, rozvoj bankového systému atď.);
2. objavovanie a využívanie nových zdrojov energie, úspory a hospodárnosť;
3. zmeny v oblasti urbanizácie životného prostredia, sociálneho zákonodarstva, výchovy a vzdelávania;
4. rozvoj parlamentarizmu, politická a právna rovnosť.

Keď s odstupom desaťročí uvažujeme o prínose sociologických či filozoficko-dejinných koncepcií spoločenského pokroku a posudzujeme ich životnosť či "životaschopnosť", narazíme na ich často vypäté, protirečivé a nezlučiteľné závery. Karl Popper upozorňuje, že pokiaľ budeme rôzne interpretácie považovať za kryštalizáciu hľadísk, nemusia byť celkom nezlučiteľné. Stanovisko chápujúce ľudskú históriu ako dejiny pokroku (napr. ako vývoj k otvorenej spoločnosti alebo k inému cieľu) nemusí byť

nevyhnutne nezlučiteľné s hľadiskami interpretujúcimi dejiny ako cestu úpadkov. Každá generácia, zdôrazňuje Popper, prichádza so svojimi problémami a ťažkosťami, hľadiskami a záujmami a reinterpretuje ich svojím vlastným spôsobom. Chceme totiž vedieť, ako sú problémy tej ktorej doby späté s minulosťou a akým spôsobom sa môžeme dopracovať k pokroku v riešení toho, čo sme si vybrali ako prvoradú úlohu. Lebo pokrok je záležitosť ľudskej vnímavosti a snaženia, zreteľného chápania našich cieľov a realizmu ich voľby ([6], 228 a n.).

Z hľadiska tejto požiadavky a potreby bola sociologizácia pokroku ako idey a spoločenskej skutočnosti mimoriadne pozitívna a obohatila v názorovej konfrontácii sociologické i filozofické výpovede.

LITERATÚRA

- [1] ELLWOOD, CH. A.: The Educational Theory of Social Progress. New York 1920.
- [2] MARSHALL, L.: The Story of Human Progress. New York 1925.
- [3] HERTZLER, J. O.: Social Progress. A Theoretical Survey and Alalysis. New York 1928.
- [4] TODD, A. J.: Theories of Social Progress. New York 1926.
- [5] BURY, J. B.: The Idea of Progress. London 1920.
- [6] POPPER, K. R.: Otvorená spoločnosť a její nepřátelé II. Praha 1994.

PhDr. Tomáš Valent, CSc.
Katedra teórie štátu a práva PFUK
Šafárikovo nám. 6
816 06 Bratislava
SR